

نقش عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی

چکیده

مهسا قره باغی^۱

این مقاله با هدف شناسایی نقش عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی تنظیم و در آن تلاش گردیده تا به این سوال پاسخ داده شود چه عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی موثر هستند؟ تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی و روش به کار رفته کتابخانه بوده است. ابزار به کار رفته در جهت جمع‌آوری داده‌ها فیش و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شده است. از مهم‌ترین نتایج این مطالعه می‌توان اشاره نمود، در دین مبین اسلام کسب علم و دانش و به تبع آن مطالعه و کتاب‌خوانی از ارزش و اعتبار خاصی برخوردار است. این مسأله از آنجایی ارزش و اهمیت می‌یابد که معجزه پیامبر اکرم (ص) کتاب بوده و وحی و پیام الهی در قالب کتاب بر مردم ابلاغ شده است. کتاب‌خوانی، یکی از مؤثرترین ابزارهای رشد فردی و توسعه فرهنگی جوامع است. این مقاله با هدف تبیین نقش عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه، به بررسی شش محور اصلی پرداخته است: نقش خانواده، نظام آموزشی، رسانه‌ها و فناوری نوین، فرهنگ عمومی جامعه، الگوهای اجتماعی، و نهادهای دینی و فرهنگی. یافته‌ها نشان می‌دهد که خانواده با ایجاد عادت مطالعه از کودکی، نظام آموزشی با آموزش مهارت‌های مطالعه، و رسانه‌ها با جذاب‌سازی محتوای فرهنگی، تأثیر مستقیم بر گرایش افراد به مطالعه دارند. همچنین فرهنگ عمومی جامعه و حضور الگوهای کتاب‌خوان، رفتارهای مطالعاتی را تقویت می‌کند. نهادهای دینی نیز با استناد به آموزه‌های قرآن و سنت، مطالعه را یک وظیفه دینی قلمداد می‌کنند. نتیجه آن که توسعه فرهنگ کتاب‌خوانی، نیازمند هماهنگی میان همه این نهادها و نهادهای سازنده ارزش مطالعه در بطن جامعه است.

کلیدواژه: ترویج، کتاب‌خوانی، فرهنگ، مطالعه

^۱. طلبه سطح دوحوزه علمیه خاتم الاوصیاء (عج)

مقدمه

فرهنگ به عنوان یکی از ارکان اساسی هویت و پویایی هر جامعه، نقشی بنیادین در شکل‌دهی به رفتارها، نگرش‌ها و تعاملات انسانی دارد. در جوامع پویا، فرهنگ عامل پیشرفت و توسعه تلقی می‌شود و ارتقاء آن از مهم‌ترین شاخصه‌های رشد اجتماعی و فکری به شمار می‌آید. یکی از مهم‌ترین نمودهای فرهنگی که پیوندی عمیق با رشد آگاهی عمومی و توسعه پایدار دارد، فرهنگ مطالعه و کتابخوانی است. مطالعه نه تنها ابزاری برای کسب دانش است، بلکه وسیله‌ای برای تقویت تفکر نقادانه، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مشارکت شهروندان در فرآیندهای فرهنگی و سیاسی محسوب می‌شود. در جوامعی که فرهنگ مطالعه نهادینه شده، میزان سرمایه اجتماعی، انسجام فرهنگی و خلاقیت فکری در سطح بالاتری قرار دارد. در آموزه‌های دینی و اسلامی نیز جایگاه ویژه‌ای برای مطالعه و علم‌آموزی قائل شده‌اند؛ به گونه‌ای که نخستین فرمان الهی به پیامبر اکرم (ص) با واژه‌ی «اقرأ» (بخوان) آغاز می‌شود. مطالعات انجام شده پیرامون نقش عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه و کتابخوانی از تنوع نسبتاً زیادی برخوردارند که به اختصار به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد: شفیعی سروستانی (۱۳۹۳) در تعریفی تحت عنوان کتاب و جامعه، اسماعیلی (۱۳۸۷) به بررسی عوامل موثر بر گرایش به مطالعه، راعی (۱۳۷۷) در مطالعه‌ای تحت عنوان مطالعه و کتابخوانی در ایران پرداخته‌اند. مطالعات انجام شده عمدتاً متمرکز بر کتاب و جامعه، عوامل موثر بر گرایش به مطالعه، مطالعه و کتابخوانی در ایران بوده و کمتر به بحث پیرامون نقش عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه و کتابخوانی پرداخته شده است. با عنایت به موارد فوق، در این مطالعه تلاش می‌گردد تا به این سوال پاسخ داده شود که چه عوامل اجتماعی در گسترش فرهنگ مطالعه و کتابخوانی موثر می‌باشد؟ در بیان اهمیت و ضرورت تحقیق باید گفت: فرهنگ مطالعه یکی از پایه‌های اصلی رشد فکری، فرهنگی و اجتماعی در هر جامعه‌ای است که با تقویت فرهنگ مطالعه، می‌توان زمینه رشد فکری، ارتقاء سرمایه اجتماعی، توسعه فرهنگی و افزایش قدرت تحلیل و تصمیم‌گیری در جامعه را فراهم کرد. درحالی که در شرایط کنونی ایران، با وجود گسترش ابزارهای اطلاع‌رسانی نوین، سرانه مطالعه کاهش یافته و نگرانی‌هایی درباره کم‌رنگ شدن نقش کتاب در زندگی مردم شکل گرفته است. که این

خود منجر به افت سطح آگاهی عمومی، گسترش سطحی نگری، کاهش روحیه پرسشگری، تضعیف مشارکت اجتماعی و در نهایت ، عقب ماندگی فرهنگی می شود.

فضیلت علم در قرآن

در بسیاری از آیات قرآنی اهمیت علم و دانش و فراگیری آن به خوبی نشان داده شده است و بدون شک یکی از اساسی ترین موضوعاتی که در اسلام مورد توجه و تأکید قرار گرفته، بحث علم و دانایی می باشد؛ که مؤکدترین و صریح ترین توصیه های قرآنی نیز بدان اختصاص دارد. از این رو در پیشگاه خداوند متعال ارزش انسان به میزان علم و معرفت او است و هر کسی که علمش بیشتر باشد بالطبع ارزش و جایگاه بیشتری خواهد داشت. در مقابل، هر کس که علمش کمتر باشد ارزش و قدرش نیز کمتر خواهد بود: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولَئِكَ الْأَلْبَابِ «بگو: «آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟ تنها خردمندانند که پند پذیرند. ^۱» دین اسلام در جای جای تعلیمات خود به ستایش علم و آگاهی پرداخته و مسلمانان را به کسب آن تشویق کرده است. نخستین آیه ای که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شد نیز بر همین امر تأکید دارد: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْبَشَرَ» آیه ۱۲ سوره طلاق نشان می دهد که خداوند علم و دانش را علت کلی و اساسی آفرینش همه پدیده های هستی جهان اعم از آسمان و زمین - معرفی کرده است. ^۲ «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» خدا همان کسی است که هفت آسمان و همانند آنها هفت زمین آفرید. فرمان خدا در میان آنها فرود می آید، تا بدانید که خدا بر هر چیزی تواناست، و به راستی دانش وی هر چیزی را در بر گرفته است. ^۳ این آیه ارزش و جایگاه علم و دانش و بخصوص علم به توحید و یگانگی خداوند را که مهمترین علوم است، نشان می دهد. آیات قرآن کریم چنان به علم و دانایی اهمیت داده که حتی به حضور همه مسلمانان در میدان جنگ و جهاد توصیه نمی کند؛ بلکه عده ای را ملزم می سازد که در همان منطقه خود مانده و به کسب علم و دانش و معارف دینی و اسلامی بپردازند و آن را به دیگران نیز تعلیم داده و آنها را انداز نمایند: «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ

^۱. زمر ۹

^۲ علق ۱

^۳. حجتی، آداب تعلیم و تعلم در اسلام، ص ۳۳

^۴. طلاق ۱۲

يَحْذَرُونَ او شايسته نيست مؤمنان همگي براي جهاد كوچ كنند. پس چرا از هر فرقه اي از آنان، دسته اي كوچ نمي كنند تا دسته اي بمانند و در دين آگاهي پيدا كنند و قوم خود را وقتي به سوي آنان بازگشتند بيم دهند- باشد كه آنان از كيفر الهي بترسند؟^۱» در آياتي نيز هدف از بعثت انبياء تعليم علم و دانش و تربيت و تزكيه معرفي شده است: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ همان طور كه در ميان شما، فرستاده اي از خودتان روانه كرديم، كه آيات ما را بر شما مي خواند، و شما را پاك مي گرداند، و به شما كتاب و حكمت مي آموزد، و آنچه را نمي دانستيد به شما ياد مي دهد.^۲» قرآن كريم به تبع ارزش و اعتباري كه براي علم و دانش قايل است، به همان ميزان نيز براي صاحبان علم مقام و جايگاه خاصي در نظر گرفته است. در بسياري از آيات بر جايگاه علم و عالمان تأكيد شده و براي صاحبان علم درجاتي رفيع وعده داده شده است: «وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ و كساني را كه دانشمندند بر حسب درجات بلند گرداند و خدا به آنچه مي كنيد آگاه است.^۳» بر اساس اين آيه خداوند متعال براي مؤمنين ارزش و درجه خاصي قائل بوده و به مؤمناني كه عالم نيز مي باشند درجات عظيمي خواهد بخشيد. مسأله بالا بردن درجاتي كه در آيه شريفة مورد بحث آمده، مخصوص علماي از مؤمنين است. آنها هستند كه كلمه "رفع درجات در موردشان صادق است و اما بقيه مؤمنين ارتقائشان به چند درجه نيست، بلكه تنها به يك درجه است.^۴ بدین ترتيب در آيات قرآن كريم علاوه بر آنكه فضيلت علم و دانش مطرح شده است، علما را گرامي داشته و مقام و جايگاه آنها را نيز رفيع معرفي مي كند. از جمله دلايل اين تكريم علما در قرآن كريم، داشتن خوف و خشيت، اقرار به يگانگي خداوند، سجده در مقابل عظمت خداوند مي باشد. حال با توجه به اهميت كتاب و كتابخواني لازم است به راهكارها و عوامل ترويج كتابخواني اشاره نمود. به منظور ترويج فرهنگ كتابخواني، در وهله اول بايستي راهكارها و عوامل مؤثر بر آن را به درستي شناخت. در ترويج و توسعه كتابخواني و بالا بردن ميزان مطالعه در بين افراد جامعه مجموعه اي از عوامل دخیل هستند كه هر کدام از آنها مي تواند در رغبت و گرايش فرد به مطالعه و كتابخوان كردن افراد جامعه مؤثر واقع شوند. از جمله اين عوامل كه در حيطه تعليم و

^۱ توبه ۱۲۲

^۲ بقره ۱۵۱

^۳ مجادله ۱۱

^۴ . طباطبائي، تفسير الميزان، ج ۹، ص ۳۳۶

یک نظام آموزشی پویا و کتاب‌محور است. همچنین برگزاری ساعت‌های آزاد کتاب‌خوانی در محیط کتابخانه، می‌تواند کتابخانه را به یکی از بخش‌های زنده و فعال مدرسه تبدیل کند.

۶. ایجاد پیوند میان خانواده و مدرسه در امر کتاب‌خوانی

نظام آموزشی می‌تواند با برنامه‌ریزی مناسب، خانواده‌ها را نیز درگیر پروژه‌های کتاب‌خوانی کند. برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای والدین درباره اهمیت کتاب‌خوانی، ارسال بسته‌های مطالعاتی به خانه‌ها، و تشویق والدین به خواندن کتاب برای فرزندان، از جمله اقداماتی است که حلقه‌ی ارتباط مدرسه و خانواده را در زمینه‌ی ترویج مطالعه مستحکم می‌سازد. بنابراین نظام آموزشی، نقشی اساسی و بی‌بدیل در نهادینه کردن فرهنگ کتاب‌خوانی در جامعه دارد. از طریق برنامه‌ریزی هدفمند، فراهم ساختن منابع مناسب، تربیت معلمان کتاب‌دوست، و ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان، می‌توان نه تنها سطح علمی جامعه را ارتقا داد، بلکه روحیه‌ی تفکر، تعمق و خلاقیت را در نسل‌های آینده شکوفا ساخت. بدون شک، جامعه‌ای که کتاب‌خوانی در آن نهادینه شده باشد، جامعه‌ای پویا، متفکر و توانمند در مسیر پیشرفت و تعالی خواهد بود.^۱

(د) فرهنگ عمومی جامعه و الگوهای اجتماعی

فرهنگ عمومی هر جامعه، مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، رفتارها و نمادهایی است که در بین اکثریت مردم رایج و مورد قبول است. این فرهنگ، هم متأثر از نهادهای اجتماعی مانند رسانه، آموزش، دین و حکومت است و هم تأثیرگذار بر نگرش‌ها و رفتارهای فردی، از جمله رفتارهای مطالعاتی. یکی از عوامل کلیدی در گسترش یا تضعیف فرهنگ کتاب‌خوانی، همین زمینه‌ی فرهنگی و اجتماعی عمومی است که جامعه برای افراد فراهم می‌آورد.

۱. اهمیت فضای فرهنگی و اجتماعی جامعه

اگر در جامعه‌ای مطالعه و کتاب‌خوانی، رفتاری ارزشمند، مطلوب و مایه افتخار شمرده شود، افراد به‌صورت طبیعی و ناخودآگاه به این سمت سوق پیدا می‌کنند. در چنین فرهنگی، کتاب در خانه‌ها

^۱ صناعی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۱۵

جایگاه ویژه دارد، هدیه دادن کتاب رایج است، سخن گفتن از کتاب در محافل عادی است، و کودکان از همان ابتدا با کتاب مأنوس می‌شوند. اما اگر فرهنگ عمومی جامعه، بر مصرف‌گرایی، سرگرمی‌های سطحی، تجمل‌گرایی یا مدگرایی متمرکز باشد، کتاب‌خوانی به حاشیه می‌رود و از ارزش می‌افتد، حتی اگر آموزش رسمی آن را توصیه کند.

۲. نقش الگوهای اجتماعی و چهره‌های محبوب

الگوهای اجتماعی شامل افراد شاخص، مشهور یا محترم در یک جامعه‌اند؛ مانند معلمان، روحانیان، نویسندگان، هنرمندان، ورزشکاران، و حتی چهره‌های رسانه‌ای. این افراد، به‌ویژه برای نسل جوان، نقش الهام‌بخش دارند. زمانی که یک شخصیت شناخته‌شده، در رسانه‌ها از علاقه‌اش به کتاب، کتاب‌های محبوبش، یا عادت به مطالعه روزانه سخن می‌گوید، این تأثیر می‌تواند هزاران نفر را به سمت مطالعه سوق دهد. در همین راستا، حضور کتاب در زندگی روزمره نخبگان دینی نیز بسیار مؤثر است. مثلاً وقتی یک استاد حوزوی یا امام جماعت مسجد، از مطالعه‌های خود بگوید و کتاب به طرز طبیعی در سخنانش دیده شود، کتاب‌خوانی برای طلاب و مردم به یک الگوی دینی و اجتماعی تبدیل می‌شود.^۱

۳. رسالت نهادهای دینی و فرهنگی در اصلاح فرهنگ عمومی

در جوامع اسلامی، به‌ویژه جمهوری اسلامی ایران، نهادهایی مانند حوزه‌های علمیه، مساجد، هیئت‌ها، و رسانه‌های دینی، در شکل‌دهی به فرهنگ عمومی نقش تعیین‌کننده‌ای دارند. ترویج کتاب‌خوانی از تریبون‌های رسمی، برگزاری نمایشگاه کتاب در مراکز مذهبی، و توصیه مستمر علمای دین به مطالعه، از جمله روش‌های اصلاح فضای فرهنگی جامعه به نفع کتاب‌خوانی است. همچنین حکومت اسلامی موظف است، طبق اصل سوم قانون اساسی، «امکانات فرهنگی، تربیتی و آموزشی را به‌طور رایگان برای همه فراهم کند» و فرهنگ مطالعه را گسترش دهد.

۴. شواهد قرآنی و روایی درباره اثر محیط اجتماعی

^۱. حکیمی، دانش مسلمین، ص ۳۵

در قرآن کریم آمده است: «ای اهل ایمان، شما (ایمان) خود را محکم نگاه دارید، که اگر همه عالم گمراه شوند و شما به راه هدایت باشید زبانی از آنها به شما نرسد.»^۱ این آیه به طور ضمنی هشدار می‌دهد که محیط اطراف می‌تواند گمراه‌کننده باشد، مگر آن که انسان هدایت را برگزیند. از همین آیه می‌توان فهمید که محیط اجتماعی در رفتارهای انسان، از جمله رفتار مطالعاتی، اثرگذار است.^۲ در روایتی نیز آمده است: «مردم پیرو آیین حاکمان خود هستند.»^۳ یعنی جامعه معمولاً از بالادستی‌های فرهنگی و اجتماعی خود تأثیر می‌پذیرد. اگر حاکمان، نخبگان و چهره‌های عمومی اهل مطالعه باشند، این فرهنگ به مردم نیز منتقل می‌شود.^۴ بنابراین فرهنگ عمومی جامعه و الگوهای اجتماعی، نقش زیربنایی در جهت‌دهی به رفتارهای فرهنگی مردم از جمله کتاب‌خوانی دارند. در شرایطی که فضای عمومی جامعه کتاب‌محور باشد و چهره‌های محبوب اجتماعی الگوی مطالعه شوند، ترویج کتاب‌خوانی به راحتی انجام می‌پذیرد. برای گسترش فرهنگ مطالعه، باید هم فضای فرهنگی عمومی را اصلاح کرد و هم چهره‌های مرجع جامعه را به حمایت جدی از کتاب سوق داد.

^۱. مائده ۱۰۵

^۲. قرائتی، تفسیر نور، ج ۴، ص ۶۷

^۳. دشتی، نهج البلاغه، حکمت ۱۷۹

^۴. بحرانی، شرح نهج البلاغه، ص ۴۴

نتیجه گیری:

از آنچه گذشت بدست می آید که در اسلام به علم و دانش توجه خاصی نشان داده شده است و به تبع آن کتاب و مطالعه نیز به عنوان عوامل کسب و نشر دانش مورد توجه قرار گرفته و بر آن تاکید شده است. و از آنجایی که معجزه پیامبر اکرم (ص) کتاب بوده و بخش عظیمی از تعالیم و آموزه های اسلامی از طریق آیات این کتاب الهی در اختیار مسلمانان قرار گرفته است، همین امر ضرورت توجه به جایگاه کتاب و ارزش آن را دو چندان کرده است. ازطرفی در مجموع، گسترش فرهنگ کتابخوانی نیازمند توجه به عوامل اجتماعی گوناگون است که هر یک نقشی کلیدی در شکل گیری رفتارهای مطالعاتی دارند. هدف این نوشتار، تبیین جایگاه این عوامل در تقویت یا تضعیف میل عمومی به مطالعه در جامعه اسلامی است. مهم ترین این عوامل عبارتند از:

۱. خانواده به عنوان نخستین بستر تربیتی، با ایجاد عادت مطالعه از کودکی.
۲. نظام آموزشی که می تواند با برنامه ریزی هدفمند، مهارت و علاقه به مطالعه را تقویت کند.
۳. رسانه ها و فناوری های نوین که با تولید محتوای فرهنگی، می توانند مطالعه را جذاب تر کنند.
۴. فرهنگ عمومی جامعه که اگر کتاب محور باشد، رفتارهای مطالعاتی را تقویت می کند.
۵. الگوهای اجتماعی و نخبگان که نقش هدایت گر در ترویج مطالعه دارند.
۶. نهادهای دینی و فرهنگی که با تکیه بر آموزه های دینی، کتابخوانی را ارزشی دینی معرفی می کنند. بر این اساس، رشد کتابخوانی تنها با ارائه کتاب کافی نیست، بلکه نیازمند بسترسازی اجتماعی، الگوسازی فرهنگی، و حرکت هماهنگ همه نهادهای مؤثر جامعه است.

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- ۱- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، فرهنگ، تهران، تفکر و معنویت، طرح نو، ۱۳۹۰
- ۲- اسماعیلی، جواد، عوامل مؤثر بر گرایش به مطالعه، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۷
- ۳- بحرانی، میثم بن علی، شرح نهج البلاغه، مشهد بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۴
- ۴- حجتی، محمد باقر، آداب تعلیم و تعلم در اسلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷
- ۵- حکیمی، محمد رضا، دانش مسلمین، ترجمه احمد آرام، قم، دلیل ما، ۱۳۸۲
- ۶- دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، قم، صبا، ۱۳۷۸
- ۷- راعی، معصومه، مطالعه و کتابخوانی در ایران؛ آسیب ها و راهکارها، تهران، خانه کتاب، ۱۳۷۷
- ۸- رحیمی، علی، نقش آموزش و پرورش در توسعه فرهنگ مطالعه، تهران، تعلیم و تربیت، ۱۳۹۷
- ۹- شفیعی سروستانی، علی، کتاب و جامعه، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، ۱۳۹۳
- ۱۰- صانعی، مهدی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، مشهد، سناباد، ۱۳۷۸
- ۱۱- طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، قم، اسلامیه، ۱۴۰۰
- ۱۲- قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ۱۴۰۰
- ۱۳- محدثی، حسن، جامعه شناسی بی سواد و کم سواد فرهنگی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، ۱۳۹۶
- ۱۴- محمدی، حسین، جامعه شناسی مطالعه و کتابخوانی، قم، سمت، ۱۳۹۳
- ۱۵- مطهری، مرتضی آینه انقلاب اسلامی، تهران، صدرا، ۱۳۹۰
- ۱۶- معارف، مجید، تاریخ عمومی، حدیث، تهران انتشارات کویر، ۱۳۸۸